

ปัญหาความผิวนัยฐานประพตืชั่วของข้าราชการครูและข้าราชการตำรวจ¹

พงศธร แสนวิจิตร²

ข้าราชการครูและข้าราชการตำรวจต่างเป็นอาชีพที่มั่นคง มีเกียรติ มีศักดิ์ศรี เป็นที่ยอมรับและเป็นที่คาดหวังของคนในสังคม ผู้ที่จะมาประกอบอาชีพนี้จึงต้องมีความรับผิดชอบสูงและมีความเสียสละ เพราะทั้งสองอาชีพนี้ต่างต้องดำรงตนและประพฤติปฏิบัติตนทั้งต่อหน้าและลับหลังอย่างมีคุณธรรมและมีศีลธรรม เป็นแบบอย่างที่ดีต่อประชาชนโดยทั่วไป ดังจะเห็นได้จากพระราชบัญญัติระเบียบข้าราชการครูและบุคลากรทางการศึกษา พ.ศ. 2547 และพระราชบัญญัติตำรวจแห่งชาติ พ.ศ. 2565 ที่ได้กำหนดเรื่องวินัยและการรักษาวินัย ที่ข้าราชการครูและข้าราชการตำรวจ ต้องปฏิบัติหรือห้ามฝ่าฝืนตามแต่กรณีที่ถูกหมายนั้นกำหนดไว้ ทั้งยังมีกฎหมายที่เกี่ยวกับจรรยาบรรณวิชาชีพ ประมวลจริยธรรม หรือมาตรฐานวิชาชีพ ซึ่งมากำหนด ควบคุมข้าราชการครูและข้าราชการตำรวจอีกชั้นหนึ่ง

ไม่ว่าจะเป็นข้าราชการครูหรือข้าราชการตำรวจก็อาจพลั้งเผลอ หรือตั้งใจ ที่กระทำความผิวนัยได้ เช่น ครูใส่ชุดว่ายน้ำแล้วโพสต์ลงโซเชียล หรือครูพูดแฉนักเรียน หรือการถูกเนื้อต้องตัว หรือกรณีครูทำอาชีพเสริมเป็นนักร้องกลางคืนหรือนักดนตรีกลางคืน หรือกรณีตำรวจมีความสัมพันธ์เชิงชู้สาวกับผู้กระทำความผิด หรือทำอาชีพเสริมเช่นเดียวกับข้าราชการครูที่ยกตัวอย่างข้างต้น

จากข้อเท็จจริงและสภาพปัญหาต่าง ๆ ที่ได้บรรยายในข้างต้นนั้น ก่อให้เกิดประเด็นปัญหาการวิจัย (Research problems) ที่มีคุณค่าเพียงพอที่จะนำมาทำการศึกษาและวิเคราะห์ ดังต่อไปนี้

ปัญหาประการแรก คือ “ผู้ประพตืชั่ว” ในความหมายของข้าราชการครูและข้าราชการตำรวจ ดังนั้น เมื่อกฎหมายมิได้มีการกำหนดนิยามความหมายของครูผู้ประพตืชั่วที่มีลักษณะดังกล่าวข้างต้น จึงมีปัญหาว่าควรกำหนดพฤติกรรมหรือการกระทำต่างๆหรือไม่ เพื่อให้เกิดความชัดเจนของคำว่าผู้ประพตืชั่ว และควรกำหนดไว้ใน พระราชบัญญัติระเบียบข้าราชการครูและบุคลากรทางการศึกษา พ.ศ. 2547 เพื่อจำกัดการตีความคำว่า ผู้ประพตืชั่วดังกล่าวได้หรือไม่ อย่างไร เนื่องจากหากไม่มีการกำหนดนิยามในลักษณะของคำว่า ผู้ประพตืชั่ว ดังกล่าวไว้อย่างชัดเจน ย่อมส่งผลกระทบต่อทัศนคติหรือวิธีคิดเกี่ยวกับ

¹บทความนี้เรียบเรียงจากการค้นคว้าอิสระ เรื่อง ปัญหาความผิวนัยฐานประพตืชั่วของข้าราชการครูและข้าราชการตำรวจ โดยมีอาจารย์ที่ปรึกษา คือ ศาสตราจารย์ ดร.สุมาลี วงษ์วิจิตร และคณะกรรมการสอบ คือ รองศาสตราจารย์ ดร.ประภาศรี บัวสวรรค์ และ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.สมชาย รัดนเชื้อสกุล

²นักศึกษานิเทศศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง
คณะนิเทศศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง

การใช้ดุลยพินิจของคณะกรรมการสืบสวนหรือคณะกรรมการสอบสวนที่มีอำนาจพิจารณาในการกำหนดโทษและอาจนำไปสู่การใช้ดุลยพินิจอย่างไม่มีขอบเขต ทำให้ครูที่ได้รับโทษทางวินัยไม่เหมาะสมกับกรณีความผิดที่ตนได้กระทำ หรือไม่อย่างไร

ปัญหาประการที่สอง คือ ความผิดฐานเป็นผู้ประพฤติชั่วของข้าราชการครูและข้าราชการตำรวจ ในพระราชบัญญัติระเบียบข้าราชการครูและบุคลากรทางการศึกษา พ.ศ. 2547 หมวด 6 วินัยและการรักษาวินัย ที่เกี่ยวกับฐานความผิด ตั้งแต่ มาตรา 82 ถึงมาตรา 95 ได้ คณะกรรมการสอบสวนมักจะลงความเห็นให้มีความผิดตามมาตรา 94 ที่เป็นฐานความผิดอันเชื่อว่าเป็นผู้ประพฤติชั่ว ซึ่งเป็นฐานรองรับความผิดทุกกรณี

เมื่อพิจารณาบทบัญญัติมาตรา 94 แห่ง พระราชบัญญัติระเบียบข้าราชการครูและบุคลากรทางการศึกษา พ.ศ. 2547 ดังกล่าว เห็นได้ว่าเป็นมาตราที่รองรับการกระทำผิดที่เป็นการกระทำที่มีผลกระทบ ต่อเกียรติศักดิ์ของตำแหน่งหน้าที่ ความรู้สึกของสังคมไม่ว่าจะทำในหน้าที่ราชการหรือกระทำในฐานะส่วนตัว

ดังนั้น ควรมีการกำหนดลักษณะเฉพาะที่ข้าราชการประพฤติปฏิบัติได้ถึงขนาดไหนถึงจะได้อ้างว่าเป็นผู้ประพฤติชั่วและกำหนดเป็นเรื่องๆเพื่อลดการใช้ดุลยพินิจในการตีความและข้าราชการครูจะได้ประพฤติปฏิบัติได้อย่างถูกต้อง

ปัญหาในประการที่สาม คือ ข้าราชการครูและข้าราชการตำรวจ ไม่ปฏิบัติตามมาตรฐานวิชาชีพ และจรรยาบรรณ อาจถือได้ว่าเป็นผู้ประพฤติชั่วซึ่งเป็นความผิดวินัยไม่ร้ายแรง

เมื่อข้าราชการตำรวจฝ่าฝืนหรือประพฤติตนผิดจรรยาบรรณจะถือเป็นการผิดวินัยไม่ร้ายแรงฐานประพฤติชั่วหรือไม่นั้น ก็ต้องพิจารณาแยกเช่นเดียวกับข้าราชการครูที่จะต้องดูข้อเท็จจริง พฤติการณ์ การกระทำประกอบว่ามีความร้ายแรงหรือเกินขอบเขตของคำว่าคุณธรรม จริยธรรม หรือเป็นการกระทำที่เข้าลักษณะความผิดวินัยไม่ร้ายแรง เพราะจรรยาบรรณ มาตรฐานคุณธรรม อุดมคติตำรวจ และวินัย ต่างก็มีความเกี่ยวข้องเชื่อมโยงกัน หรือบางกรณีก็ทับซ้อนกันจนเป็นเรื่องเดียวกัน เช่น ตำรวจมีความสัมพันธ์ฉันคู่สาวกับผู้ต้องหาหญิง โดยทั้ง 2 ฝ่ายได้ประโยชน์ร่วมกัน ก็อาจจะผิดทั้งเรื่องจรรยาบรรณ มาตรฐานคุณธรรม อุดมคติตำรวจและก็ผิดวินัยด้วย ซึ่งถ้ามีการกระทำที่เข้าข่ายในลักษณะเหล่านี้ผู้มีอำนาจพิจารณาจะต้องดำเนินการให้เหมาะสมและถูกต้องว่าการกระทำนั้นเป็นการกระทำที่ผิดวินัยไม่ร้ายแรงฐานเป็นผู้ประพฤติชั่ว หรือเพียงแค่ผิดจรรยาบรรณ หรือมาตรฐานคุณธรรม

ด้วยลักษณะกรณีต่างๆเช่นนี้ ทำให้มักเกิดคำถามว่า ข้าราชการครูสามารถกระทำได้น้อยเพียงใด เพราะมาตรา 94 ก็มีได้ขยายความให้มีการตีความถึงแค่ไหน ทำให้เกิดปัญหาว่าข้าราชการครูรักษาชื่อเสียงของตนและรักษาเกียรติศักดิ์ของตำแหน่งหน้าที่ราชการของตนมิให้เสื่อมเสีย ต้องรักษาถึงขนาดไหนเพื่อไม่ให้เกิดการกระทำผิดวินัยที่ได้อ้างว่าเป็นผู้ประพฤติชั่ว

จากการศึกษาวิเคราะห์กฎหมายที่เกี่ยวข้อง ทำให้สามารถสรุปผลได้ตามประเด็นที่ศึกษา ดังต่อไปนี้

1. ปัญหาคำว่า “ผู้ประพฤดิชั่ว” ในความหมายของข้าราชการครูและข้าราชการตำรวจ

ผลการศึกษาพบว่า ผู้ประพฤดิชั่วของข้าราชการครูตามมาตรา 94 แห่งพระราชบัญญัติระเบียบข้าราชการครูและบุคลากรทางการศึกษา พ.ศ. 2547 จะต้องเป็นเรื่องที่แสดงออกมภายนอก ไม่ว่าจะเป็นการดำเนินชีวิต การแต่งตัว กิริยา มารยาท การเข้าสังคม เมื่อมีการกระทำสิ่งเหล่านี้ไปแล้ว และความรู้สึกของสังคมเห็นว่า ไม่ดีไม่เหมาะสม มีผลแล้วทำให้ข้าราชการครูผู้นั้นเสื่อมเสีย ซึ่งเป็นมาตราที่มีได้ให้ความหมายหรือนิยามคำว่า ผู้ประพฤดิชั่ว ไว้ว่าอย่างเป็นขนาดไหน ทำให้เกิดการตีความไปอย่างกว้างไม่มีขอบเขต เกิดเป็นช่องว่างให้เกิดการใช้ดุลยพินิจในการกำหนดโทษได้ อาทิเช่น อย่างข้อเท็จจริงที่เกิดขึ้น ครูใส่ชุดว่ายน้ำตอนไปเที่ยวทะเลแล้วโพสรูปลงโซเชียล หรืออย่างกรณีที่ครูรับจ้างเป็นนักร้องหรือนักดนตรีแสดงในเวลากลางคืนตามสถานที่ต่างๆ ครูทำอาชีพเสริมขายของออนไลน์ เป็นต้น อาจเข้าข่ายในลักษณะที่อาจทำให้เสื่อมเสียชื่อเสียงต่อตำแหน่งหน้าที่ ซึ่งอาจเป็นความผิดวินัยไม่ร้ายแรงฐานเป็น ผู้ประพฤดิชั่วได้ โดยกรณีจะผิดวินัยหรือไม่ผิดก็อยู่ในอำนาจของผู้บังคับบัญชาที่จะตัดสิน บางกรณี บางข้อเท็จจริง อาจยังไม่ถึงการกระทำอันเป็นผู้ประพฤดิชั่วได้ จึงทำให้เกิดความไม่เป็นธรรมและไม่เป็นมาตรฐานในการตัดสินเพื่อยกโทษทางวินัยแก่ครูผู้นั้นได้

และผู้ประพฤดิชั่ว อันเป็นความผิดวินัยไม่ร้ายแรง มาตรา 111 (13) แห่งพระราชบัญญัติข้าราชการตำรวจ ก็มีได้นิยามหรือให้ความหมายไว้อย่างชัดเจนโดยผู้มีอำนาจพิจารณาว่าการกระทำใดจะเป็นการกระทำอันได้ชื่อว่าเป็นผู้ประพฤดิชั่วก็ต้องนำหลักคุณธรรม จริยธรรม จรรยาบรรณ รวมถึงคติของตำรวจมาพิจารณาประกอบการใช้ดุลยพินิจตัดสินเกี่ยวกับความผิดวินัยร้ายแรงฐานประพฤดิชั่ว อาจทำให้การตีความนั้นไม่เป็นไปตามเจตนารมณ์ของกฎหมายและทำให้การกระทำและโทษที่ได้รับ ไม่เหมาะสมกับกรณีความผิด

2. ปัญหาความผิดฐานเป็นผู้ประพฤดิชั่วของข้าราชการครูและข้าราชการตำรวจ

ผลการศึกษาพบว่า ผู้ประพฤดิชั่วตามมาตรา 94 วรรคแรก แห่งพระราชบัญญัติระเบียบข้าราชการครูและบุคลากรทางการศึกษา พ.ศ. 2547 จะต้องเป็นการกระทำที่มีผลกระทบต่อกเกียรติศักดิ์ของตำแหน่งหน้าที่ ความรู้สึกของสังคมไม่ว่าจะทำในหน้าที่ราชการหรือกระทำในฐานะส่วนตัว โดยประพฤดิชั่วของข้าราชการครูจะต้องเป็นเรื่องที่แสดงออกมภายนอก ไม่ว่าจะเป็นการดำเนินชีวิต การแต่งตัว กิริยา มารยาท การเข้าสังคม เมื่อมีการกระทำสิ่งเหล่านี้ไปแล้ว และความรู้สึกของสังคมเห็นว่า ไม่ดีไม่เหมาะสม มีผลแล้วทำให้ข้าราชการครูผู้นั้นเสื่อมเสีย ซึ่งเป็นมาตราที่ทำให้เกิดการตีความไปอย่างกว้างไม่มีขอบเขต เกิดเป็นช่องว่างให้เกิดการใช้ดุลยพินิจในการกำหนดโทษซึ่งไม่เหมาะสมหรือไม่ถูกต้องในการทำความผิดและอาจไม่เป็นมาตรฐานในการตัดสินเพื่อยกโทษทางวินัยแก่ข้าราชการครู

ส่วนผู้ประพาศั่วตามมาตรา 111 (3) แห่งพระราชบัญญัติข้าราชการตำรวจ พ.ศ. 2565 จะเป็นกรณี
ที่บัญญัติให้ข้าราชการตำรวจต้องปฏิบัติหรือไม่กระทำการอันได้ชื่อว่าผู้ประพาศั่ว โดยการกระทำอันได้
ชื่อว่าเป็นผู้ประพาศั่ว อาจมีหลายรูปแบบ ซึ่งไม่ได้เฉพาะเจาะจงเป็นเรื่องใดเรื่องหนึ่งเหมือนข้าราชการครู
ที่มีความเกี่ยวเนื่องหรือทับซ้อนในส่วนของจรรยาบรรณวิชาชีพ หรือมาตรฐานในวิชาชีพ ที่ทำให้เกิดความ
สับสนในการตีความที่ได้ถือว่าเป็นผู้ประพาศั่ว

3. ปัญหาข้าราชการครูและข้าราชการตำรวจ ไม่ปฏิบัติตามมาตรฐานวิชาชีพ และจรรยาบรรณ อาจ
ถือได้ว่าเป็นผู้ประพาศั่วซึ่งเป็นความผิดวินัยไม่ร้ายแรง

ผลการศึกษาพบว่า ข้าราชการครูนอกจากจะมีข้อบังคับคุรุสภาว่าด้วยจรรยาบรรณของวิชาชีพ พ.ศ.
2556 แล้วยังมีข้อบังคับคุรุสภาว่าด้วยมาตรฐานวิชาชีพ พ.ศ.2562 ที่กำหนดมาตรฐานการปฏิบัติงานตาม
จรรยาบรรณ ทั้งการปฏิบัติหน้าที่ครู ต้องประพฤติตนเป็นแบบอย่างที่ดี มีคุณธรรม จริยธรรม จะเห็นได้ว่า
จรรยาบรรณของวิชาชีพครูและมาตรฐานของวิชาชีพต่างเกี่ยวข้องเชื่อมโยงกันในลักษณะที่ข้าราชการครู
แสดงออกทางกายภาพ การประพฤติปฏิบัติตน หรือปฏิบัติหน้าที่การสอน ข้าราชการครูจะต้องเป็น
แบบอย่างที่ดี ทั้งยังต้องรักษาชื่อเสียงเกียรติศักดิ์และตำแหน่งหน้าที่ ซึ่งก็ไปสอดคล้องกับมาตรา 94 ของ
พระราชบัญญัติระเบียบข้าราชการครูและบุคลากรทางการศึกษา พ.ศ. 2547 ที่เป็นเรื่องเกี่ยวกับการกระทำผิด
วินัยฐานเป็นผู้ประพาศั่ว ซึ่งการกระทำหรือการแสดงออกหรือพฤติกรรมมีความซับซ้อนกันอยู่ อาจทำให้
ผู้พิจารณาการดำเนินการทางวินัยสับสนในการตัดสินลงโทษได้ เนื่องจากการกระทำอย่างหนึ่งของ
ข้าราชการครูมิได้ทั้งผิดจรรยาบรรณ ผิดมาตรฐานวิชาชีพ โดยทั้งสองประการจะมีผลในเรื่องใบอนุญาตในการ
การสอน และเรื่องของวินัย

เมื่อข้าราชการตำรวจฝ่าฝืนหรือประพฤติดนผิดจรรยาบรรณจะถือเป็นการผิดวินัยไม่ร้ายแรงฐาน
ประพาศั่วหรือไม่ นั่น ก็ต้องพิจารณาแยกเช่นเดียวกับข้าราชการครูที่จะต้องดูข้อเท็จจริง พฤติการณ์ การ
กระทำประกอบว่ามีความร้ายแรงหรือเกินขอบเขตของคำว่าคุณธรรม จริยธรรม หรือเป็นการกระทำที่เข้า
ลักษณะความผิดวินัยไม่ร้ายแรง เพราะจรรยาบรรณ มาตรฐานคุณธรรม อุดมคติตำรวจ และวินัย ต่างก็มี
ความเกี่ยวข้องเชื่อมโยงกัน หรือบางกรณีก็ทับซ้อนกันจนเป็นเรื่องเดียวกัน เช่น ตำรวจมีความสัมพันธ์ฉัน
สาวกับผู้ต้องหาหาญ โดยทั้ง 2 ฝ่ายได้ประโยชน์ร่วมกัน ก็อาจจะผิดทั้งเรื่องจรรยาบรรณ มาตรฐานคุณธรรม
อุดมคติตำรวจและก็ผิดวินัยด้วย ซึ่งถ้ามีการกระทำที่เข้าข่ายในลักษณะเหล่านี้ผู้มีอำนาจพิจารณาจะต้อง
ดำเนินการให้เหมาะสมและถูกต้องว่าการกระทำนั้นเป็นการกระทำที่ผิดวินัยไม่ร้ายแรงฐานเป็นผู้ประพาศั่ว
หรือเพียงแค่ผิดจรรยาบรรณ หรือมาตรฐานคุณธรรม

จากผลการศึกษาดังกล่าวในประเด็นต่างๆ ข้างต้น ทำให้ได้ข้อเสนอแนะในการแก้ไข ปรับปรุง
กฎหมายได้ดังต่อไปนี้

1) แก้ไขพระราชบัญญัติระเบียบข้าราชการครูและบุคลากรทางการศึกษา พ.ศ. 2547 มาตราที่ 94 บรรทัดแรก ส่วนที่ว่า “ข้าราชการครูและบุคลากรทางการศึกษาต้องรักษาชื่อเสียงของตนและรักษาเกียรติศักดิ์ของตำแหน่งหน้าที่ราชการของตนมิให้เสื่อมเสีย โดยไม่กระทำการใดๆ อันได้ชื่อว่าเป็นผู้ประพฤติชั่ว” แก้เป็น “ข้าราชการครูและบุคลากรทางการศึกษาต้องรักษาชื่อเสียงของตนและรักษาเกียรติศักดิ์ของตำแหน่งหน้าที่ราชการของตนมิให้เสื่อมเสีย โดยไม่กระทำการใดๆ อันเป็นการผิดจรรยาบรรณวิชาชีพ หรือมาตรฐานวิชาชีพ ที่คุรุสภากำหนด เป็นความผิดวินัยไม่ร้ายแรง” เพื่อให้เป็นไปตามเจตนารมณ์ของกฎหมาย และเป็นไปตามหลักความเป็นธรรมและความถูกต้องโดยผู้กระทำผิดได้รับโทษอย่างเหมาะสม

2) แก้ไขพระราชบัญญัติระเบียบข้าราชการครูและบุคลากรทางการศึกษา พ.ศ. 2547 ในหมวด 6 วินัยและการรักษาวินัย โดยเพิ่มอีกหนึ่งมาตร่าว่า “มาตรา ห้ามมิให้ข้าราชการครูประพฤติปฏิบัติตนอันได้ชื่อว่าเป็นผู้ประพฤติชั่ว” และเพิ่มวรรคสองในส่วนของคำนิยามคำว่าผู้ประพฤติชั่วว่า “ผู้ประพฤติชั่วตามมาตรานี้ หมายถึง ข้าราชการครูที่จงใจฝ่าฝืน ศีลธรรมหรือจรรยาบรรณ ไม่ว่าจะแสดงออกทางกาย วาจา ใจ” เพื่อให้เป็นไปตามหลักที่ข้าราชการครูจะต้องมีคุณธรรมและจริยธรรม

เอกสารอ้างอิง

ปุ่น จงประเสริฐ. (2510). ธรรมเนียมป็นข้าราชการและนักการเมืองของท่านพุทธทาสองค์การฟื้นฟูพุทธศาสนา (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์อักษรอักษรสมัย).

กรมวิชาการกระทรวงศึกษา. (2544). คำบรรยายเกี่ยวกับแนวคิด และทฤษฎีในการพัฒนาคุณธรรม **ประชาธิปไตย**. กรุงเทพฯ: คุรุสภา

คู่มือดำเนินการทางวินัย การอุทธรณ์และการร้องทุกข์ ของข้าราชการครูและบุคลากรทางการศึกษา. (2554). (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สสส).

ปวิณ ณ นคร. (2527). แนวทางการสร้างวินัยข้าราชการ. กรุงเทพฯ : สำนักงาน ก.ค.ศ. กระทรวงศึกษาธิการ.

จิตติ ดิงสภักย์. (2529). **หลักวิชาชีพกฎหมาย**. (พิมพ์ครั้งที่ 5). กรุงเทพฯ. สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

รอง ศยามานนท์และคณะ. (2527). ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ 2435-2507. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ คุรุสภา.

ปรีดีเกษมทรัพย์. (2553). นิติปรัชญากรุงเทพฯ เดือนตุลา

อุดม รัฐอมฤต, นพนิช สุริยะ และบรรเจิด สิงคะเนติ. (2544). รายงานการวิจัยเรื่อง การอ้างศักดิ์ศรี ความเป็นมนุษย์หรือใช้สิทธิของบุคคลตามมาตรา 28 กรุงเทพฯ สำนักงานศาลรัฐธรรมนูญ

Albert Bleckmann Staatsrecht II-Die Grundrecht 4 Aufl 1997 S2 อ้างในบรรเจิด สิงคะเนติ. (2552). หลักพื้นฐานสิทธิเสรีภาพและศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์กรุงเทพฯ วิญญูชน.

วิญญู เครื่องาม. (2530).กฎหมายรัฐธรรมนูญ กรุงเทพฯ แสงสุทธิการพิมพ์ บวรศักดิ์ อุวรรณโณ. (2538).กฎหมายมหาชน เล่ม 1 : วัฒนาการทางปรัชญาและลักษณะของกฎหมายมหาชนยุคต่างๆ กรุงเทพฯ นิติธรรม

George Burdeau Liberte Paris LGDJ 1972 p.19-20 อ้างในเกรียงไกร เจริญธนาวัฒน์. (2544). “การจำกัดสิทธิและเสรีภาพ ”วารสารศาลรัฐธรรมนูญ 3 , 9 (กันยายน -ธันวาคม):

หยุด แสงอุทัย. (2538). หลักรัฐธรรมนูญทั่วไป กรุงเทพฯ วิญญูชน

ปรีดีเกษมทรัพย์. (2531). นิติปรัชญากรุงเทพฯ โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

หยุด แสงอุทัย. (2545).ความรู้ เบื้องต้นเกี่ยวกับกฎหมายทั่วไป กรุงเทพฯ ประกายพรึก หน้า

วรพจน์วิศรุตพิชญ์. (2543). สิทธิและเสรีภาพตามรัฐธรรมนูญ กรุงเทพฯ วิญญูชน